

ELIZA ORZESZKOWA

PANNA ANTONINA

WYDANIE IV

NAKŁAD GEBETHNERA I WOLFFA
WARSZAWA — KRAKÓW — LUBLIN — ŁÓDŹ
POZNAŃ — WILNO — ZAKOPANE

ELIZA ORZESZKOWA

zm 147

PANNA ANTONINA

WYDANIE IV

NAKŁAD GEBETHNERA I WOLFFA
WARSZAWA — KRAKÓW — LUBLIN — ŁÓDŹ
POZNAŃ — WILNO — ZAKOPANE

DRZ.
PAN.

76

Państwowe
Liceum i Liceum Pedagogiczne
w Siedlcach

SKŁADY GŁÓWNE:

THE POLISH BOOK IMPORTING CO. INC. NEW YORK
«KSIĘGARNIA POLSKA NA ŚLĄSKU, SP. AKC.» KATOWICE

KRAKÓW, — DRUK W. L. ANCZYCA I SPÓŁKI

1925

— Gdybym miała dwanaście córek, wszystkie, co do jednej, wykierowałabym na profesorów uniwersytetu! Tak, wszystkie, co do jednej, chociażby mię za to ludzie biczowali, krzyżowali i kamienowali, wszystkie, co do jednej, byłyby profesorami uniwersytetu! Tak! Dwanaście córek i dwanaście katedr! Takim było zawsze najdroższe marzenie moje... O! pokazałabym ja wtedy światu, co kobiety mogą i do czego są zdolne. Byłabym też szczęśliwą, bo widok dzieci moich wynagrodziłby mi wszystko to, co... przecierpiałam sama...

Istotnie, patrząc na nią, z łatwością uwierzyć można było, że w życiu swem przecierpiała wiele.

Była to teraz kobieta lat trzydziestu kilka, chuda, koścista, trzymająca się zawsze prosto, chodząca żwawo i raźnie, z energicznymi ruchami delikatnych, podługowatych rąk, których błękitne żyłki, przebijające się przez cienką skórę, objawiały wysoki stopień fizycznego wycieńczenia.

Wycieńczenie to widocznem też było w twarzy panny Antoniny. Z profilu widziana, wyglądała dość jeszcze młodo, bo rysy miała prawidłowo i delikatnie zarysowane, lecz, gdy się na nią wprost,

twarzą w twarz patrzyło, wydłużenie chudych policzków jej, czoło, okryte rojem drobnych zmarszczek, i żółtawa bezkrwista jej cera sprawiały wrażenie przedwczesnego zwiędnięcia. Kiedy wpadała w zapał, co zdarzało się bardzo często, cienkie, blade jej wargi drgały nerwowo, a piwne, zagłębione oczy ciskały iskry i płomienie.

Ubierała się zawsze jednolajnie, w czarną suknię, której stanik obciśle zarysowywał wyprostowaną i suchą jej kibić, i w niepokalanie białe kołnierzyki i mankiety. Nigdy błyskotki żadnej, ani żadnego przyozdobienia stroju, z wyjątkiem kawalka czarnej koronki, którym przysłaniała włosy swe, czarne niegdyś, teraz z lekka już siwiejące i dwoma gładkimi pasmami nizko na czoło zsunięte. Sposób ten czesania się nadawał wysokiemu czołu postać dość regularnego trójkąta i powiększał blask ognistych oczu.

— Tak; dwanaście córek i dwanaście katedr i nikt mi tego z głowy nie wybije! Ja nawet tego nie rozumiem, jak państwo możecie słuszności mi nie przyznawać? Cóżto? powiadacie mi, że ptaki nie orzą i nie sieją, a jednakże żyją! dziękuję! Śliczne mi to pocieszenie! Nie orać i nie siać! Ja bo, jak patrzę na te nie orzące i nie siejące, to taka mię złość ogarnia, żebym je pięścią do siania i orania naganiała! tak, pięścią naganiałabym; bo to próżniaczki są, lalki, pijawki, pasorzyty, wysysające soki z drzewa społeczeństwa! O! żebym miała córki, nigdy nie pozwoliłabym im na coś podobnego, nigdy, nigdy! Niechby lepiej poumierały dziećmi. Takie są moje przekonania, i biczujcie mię, krzy-

żujcie, ścinajcie, a już ja od swego przekonania nie odstąpię!

Nie tylko biczować jej, krzyżować i ścinać, ale nawet zaprzeczać jej nikt nie myślał.

Było to w małym, niskim pokoiku, znajdującym się pod dachem wysokiej kamienicy miejskiej. Pana Antonina siedziała na sprężynowej kanapie, bardzo staro i ubogo wyglądającej, przed okrągłym stolikiem, na którym paliła się świeca stearynowa w żelaznym lichtarzu i stały trzy szklanki z herbatą. Przy ścianie przeciwległej znajdowało się łóżeczko wąskie, ze szczupłą, twardą i śnieżystą białą pościelą, dalej stała komódka pełna kajetów dziecinnych, książek ze zniszczoną oprawą, dalej dwa czy trzy stare, żółte krzesła, jakiś taborecik ze spłowiałym nakryciem, samowarek gotujący się na ziemi przed otwartym piecem, na ścianach kilka historycznych rycin, z ilustrowanych dzienników wyciętych i szpilkami przymocowanych do obicia, zasianego polnymi kwiatkami; u jednego okna kilka zielonych roślin w doniczkach i klatka z kanarkiem.

Pokoik ten był nadzwyczaj czysty. Obicie z polnymi kwiatkami, wazoniki, ptaszek w klatce i śnieżnie usłane wąskie łóżko nadawały mu pewien charakter naiwności, na tle której dziwnie odbijała czarno ubrana, surowa i sucha postać jego właścicielki.

Patrzyłam na nią z ciekawością i współczuciem. Ani dwanaście córek w połączeniu z dwunastu katedrami, ani »drzewo społeczeństwa«, ani

uderzenia pięścią w stół nie zrażały mnie do niej. Znałam ją oddawna.

— Jednakże — nieśmiało zaczęłam — pani sama nie zajmowałaś nigdy katedry profesorskiej, a któż powiedzieć może, że nie siejesz i nie orzesz...

Spojrzała na mnie bystro, podejrzliwie, jakby usiłując przekonać się, że w słowach moich złośliwości lub ironii nie było, potem smutnie skinęła głową, a ręka uczyniła znak zniechęcenia.

— Oj! — rzekła — także tam sianie i oranie moje! Boże odpuść!

Chude, długie, delikatne ręce swe na czarnej sukni splotła i cichszym znacznie głosem zaczęła:

— To prawda; dwadzieścia i jeden lat skończyło się na wiosnę, odkąd nauczycielką jestem. Prosto z pensyi, tak, prościutko z pensyi na nauczycielkę poszłam. Ani jednego dnia swobodnie po świecie nie bujałam. Ojca już na tej ziemi nie było, chora matka u krewnych mieszkała. Prosto więc z pensyi... do cudzego domu! No i cóż dalej? przez siedemnaście lat z domu do domu... a cztery lata, odkąd tu osiadłam, bo przekonałam się ostatecznie, że wszystkie ściany na świecie zimne, i wszystkie serca cudze... Te ściany i te serca swoją drogą, a swoją drogą... własna głupota! Takem ja zupełnie do nauczycielstwa, jak wół do karety. Czyto ja nie rozumiem, co to jest gwiazda wiedzy i jak mnie do niej daleko! O, gwiazdo wiedzy! Kto tam o czym marzy i do czego wzdycha, a ja o niej tylko marzyłam... Wzlatywałam też, wzlatywałam do niej i tędy i owędy i tak i owak, ale

sposobów i czasu nie było... głód moralny i koniec! O! żebym miała córki...

Wszystko to mówiła z wielkim spokojem w postawie i ze spuszczonemi oczyma. Widocznie do zwierzań się i wewnątrz nieprzyzwyczajona, wstydziła się nieco, że tak długo o samej sobie mówi. Nagle spostrzegła, że szklanki przed gośćmi stojące są już próżne. Zerwała się żywo z kanapki i, pochwyciwszy szklanki, do samowarka pobięła. Chciałam wyręczyć ją w nalaniu herbaty, bo samowarek stał na ziemi, a wiedziałam o tem, że nachylenie się sprawiało jej przykrość, z powodu artretyzmu w nogach i ramionach, którego lekkich jeszcze ataków od pewnego czasu doświadczała. Dobre chęci moje bardzo energicznie odrzuconemi zostały.

— O, nie! o, nie! -- zawołała — tak mi jest miło służyć paniom w mojej chatce! Rzadko mięwam gości, ot! prawie nigdy. Czasem chyba która z dziewczątek tych, młodych koleżanek moich, wpadnie do mnie na chwilkę, ale i to rzadko bywa, bo czasu niebożątka nie mają i z młodemi przedstawiać wolą. Nie mam też ja do nikogo pretensyi o nic. Każdy ma swoje zajęcia i stosunki... A te wielkie przyjaźnie i przywiązania pomiędzy obcymi sobie ludźmi to tylko w powieściach... Ot, córki dobre kiedy kto ma... o! córki...

Postawiła na stole szklanki z herbatą, starannie pokroiła i na talerzu ułożyła bułeczkę, a czyniąc to, uśmiechała się wesoło.

— Tak mi jest miło przyjmować panie w moim domku... I przytem — dodała zaraz — wszystko

w małym gospodarstwie mojem robię zawsze sama, a to dlatego, aby przekonać ludzi, że kobieta, która samodzielnie żyje i do gwiazdy wiedzy wzdycha, niekoniecznie już w życiu praktycznym musi być niedołągą!

»Samodzielność kobiety« i »gwiazda wiedzy«, ilekroć je wspomniała, nieuniknienie wprawiały ją w zapał. I teraz też szerokim, energicznym ruchem wskazała nam ściany pokoiku swego i napelniające go przedmioty.

— A co! — zawołała — czysto, porządnie i, choć ubogo, ale i trochę nawet elegancko. Obicie z maczkami i bławatkami sama wybrałam w sklepie, jakem się tu wносиła. I kwiatki i kanareczek i ryciny takie, na jakie mię stać było... Ot! niech przyjdą i zobaczą, że kobieta, która sama dla siebie na kawałek chleba zapracowuje, a naukę ubóstwia... niekoniecznie przecież musi być niemytą i nieuczesaną.

— O kimto pani mówi, aby przyszli i zobaczyli? — zapytałam.

— Ot! — zawołała — albo to pani nie wiesz? Kobietożercy, tyrani, gwałciciele praw najświętszych, którzy odmawiają kobietom prawa do nauki i samodzielności, a gdy tylko która z nas palcem poruszy, u nich o pozwolenie nie poprosiwszy, arabskie awantury na nią wygadują... O! żebym ja miała córki...

Zauważyłam, że w marzeniach swych zanadto może jednostronną jest, dwanaście naraz kobiet na katedrach profesorskich osadzając, że przecież inne jeszcze gałęzie pracy ludzkiej...

— No, no! — przerwała — to tylko tak się mówi! naturalnie, że są inne gałęzie... Ale ot, skąd mi się te katedry wzięły.

Zaśmiała się wesoło...

— Wiesz pani dobrze o tem, że ja w życiu mojem z uczonymi ludźmi nigdy żadnych stosunków nie miałam. Po obywatelskich domach młodość całą przewłóczyłam się, a obywatelstwo nasze... wiadomo... Otóż, raz tylko, przez całe życie moje, zdarzyło mi się spotkać profesora uniwersytetu... Miałam wtedy już lat pod trzydzieści, wiesz pani, o mało, o mało, żem przed człowiekiem tym na kolana nie uklękła. Mąż nauki! pani moja! pokolenia młode do gwiazdy wiedzy prowadził! Śmieli się wtedy wszyscy ze mnie, mówili, że pomiędzy nimi bywają tacy i owacy. A mnie co do tego? kapłan nauki — i koniec. Wtedy też, na człowieka tego patrząc, pomyślałam sobie: gdybym to ja na jego miejscu była! Aż mi się w głowie od myśli tej zakręciło! Gdzie tam mnie, mizernemu robakowi, o takim szczęściu myśleć! Ale potem przyszło mi do głowy, że, gdybym miała córki... i od tego czasu, ile razy pomyślę sobie o córce, tyle razy obok ślicznej dziewczyny, zdrowej, szczęśliwej, matkę swoją z całego serca kochającej, widzę profesorską katedrę... Tak to czasem, pani moja, człowiek swój głód moralny różnemi wyobrażeniami uspokaja... Czasem ramiona tej dziewczyny mojej wymarzonej około szyi swojej czuję... a czasem widzę ją i słyszę przemawiającą z katedry...

Zaczęła mówić ze śmiechem, a kończąc, miała łzy w oczach. Jak wszyscy przecież, których łez

nie spostrzegał i nie ocierał nigdy nikt, nie lubiła ich pokazywać nikomu. Zarumieniła się trochę i pobiegła ku oknu, aby mi kwitnącą tam w doniczce pelargonię pokazać.

Oglądaliśmy właśnie pelargonią, gdy cichutko i zwolna otworzyły się drzwi, wiodące na wschody, i do pokoju wsunęła się dziewczynka dziesięcioletnia może, w długiej aż do ziemi podartej sukieneczynie, z lnianymi włosami, na tył głowy zaczesanymi, więc odkrywającymi w pełni puciołowatą, różową, dwójgiem błękitnych oczu świecącą twarzyczkę. Wsunęła się i, onieśmielona widokiem nieznanych sobie osób, tuż przy drzwiach, do ściany plecami przycisnąwszy się, stanęła.

Wnet za nią żwawiej i śmielej wtargnął chłopak nieco od niej starszy, bosy, rozczochrany, w spencerku, z którego dawno już wyrósł, a po wtargnięciu jego wsunęło się jeszcze jedno dziecko, niewiadomo już jakiej płci, bo w grubej tylko koszuli, znacznie młodsze od tamtych, z kromką czarnego chleba przy ustach.

— Jacyż to osobliwi goście? — zapytałam.

Panna Antonina zmieszała się trochę.

— A no — zaczęła — to są dzieci stróża tej kamienicy... bardzo biednego człowieka i w dodatku pijaka...

— Uczniowie pani zapewne?...

— A uczniowie... dziewczyna jest łagodna i zdolna, chłopak zdolny także, ale...

— I to małeństwo także uczysz pani?...

— Ej nie! przychodzi to sobie z rodzeństwem, kiedy samo chce, i przysłuchuje się tylko naszym

lekcyom... Jest to — dodała — na uniwersytecie moim wolny słuchacz...

Uniwersytet ani na chwilę z głowy jej nie wychodził.

— Ileż pani masz godzin lekcyi na mieście? — zapytałam.

— Ośm.

— Ta więc, z temi dziećmi, jest dziewiątą.

— Naturalnie. Ośm a jeden to dziewięć.

Kiedy z towarzyszką moją zegnaliśmy pannę Antoninę, dzieci ośmieliły się już zupełnie i były w pokoiku jej jakby u siebie.

Dziewczynka, wspinając się na palcach, ściągała z komody elementarz swój i zeszyt, zakreślony grubemi kreskami, chłopak czyścił łupkową tabliczkę, a maleństwo, wdrapawszy się na taboret, z podniesioną głową i otwartemi usty podziwiało kwitnącą pelargonie. Jakież było zdziwienie nasze, gdy na schodach spotkałyśmy dążące w górę jeszcze jedno dziecko ubogo ubrane i jeszcze jedno i jeszcze jedno...

— Dokąd idziecie wszyscy? — zapytałam jedno ze spotkanych dzieci.

— Do panny Antoniny! — odpowiedział mi malec, który, jak dowiedziałam się potem, w sklepie jakimś zajmował posadę wymywacza podłóg i roznosiciela po mieście zakupionych towarów.

— A ileż rodzice wasi płacą panie Antoninie za to, że was uczy? — zapytałam jeszcze malca.

— A ktoby tam miał rodziców jakich! — odkrzyknął chłopiec, po trzy schody odrazu przesadzając.

Widocznie miłość panny Antoniny dla »gwiazdy wiedzy« platoniczną nie była.

Po raz pierwszy poznałam ją, gdy była jeszcze zupełnie młodą, bo nie miała więcej nad lat dwadzieścia cztery. Nosiła jeszcze wtedy kolorowe suknie i czarne włosy dość pretensjonalnie zaczesywała, ale nie była już świeżą i zaczynała sławać się chudą i kościstą.

Zwiednięciu temu, nader przedwczesnemu, towarzyszyła przecież świeżość uczuć, do egzaltacji i naiwności posunięta. Zajmowała miejsce nauczycielki w trzecim już z kolei domu i po raz trzeci była pod wpływem najzupełniejszego złudzenia, że na zawsze, albo przynajmniej na bardzo długo, stała się przybranym członkiem rodziny, wśród której zostawała. W rzeczy samej rodzina ta, jakkolwiek z osób uczciwych i dobrze wychowanych złożona, o żadnem przybieraniu jej za członka swego ani myślała. Czuli się ona najzupełniej w komplecie i nie uczuwała potrzeby powiększania się przez przyjmowanie do siebie osób obcych. Obchodzono się z nauczycielką dobrze przez przyzwoitość i prostą życzliwość, trzymano ją, bo nie widziano, jakaby korzyść odprawienie przynieść mogło; przytem z nadmiernej czułości, wszystkim okazywanej, i z przebijającego się niekiedy w mowie patosu, jak też czasem z loczków, które wysoko piętrzyła nad czołem, i z całonocnych przesiadywań nad książkami, śmiano się pocichu. Śmiano się z nauczycielki tak cicho i tajemnie, że ona tego nigdy spostrzedz, ani dosłyszeć nie mogła.

Wzajemian każdy żywszy objaw grzeczności, każde cieplejsze nieco uściśnięcie ręki lub życzliwsze słowo przybierały w oczach jej znaczenie uczuć gorących i trwałych. Pod wpływem ich tała cała w przywiązaniu i wdzięczności, z zapalem i gorliwością niezrównaną oddawała się na usługi każdego, kto ich zażądał. Przedewszystkiem duszą i ciałem oddawała się uczennicom swoim. Ciekawym był istotnie widok, jak we wszelkich z niemi stosunkach heroicznie i skutecznie walczyła z wrodzoną sobie żywością i popędliwością, zarówno jak z niedostatkami wykształcenia własnego. Pensyjka, z której zaczerpnęła była cały zasób swej wiedzy, była pensijką bardzo mizerną, to też zrazu panna Antonina zając mogła miejsce tylko nauczycielki początkowej. W tym trzecim jednak domu zostając, udzielała już nauki średniej.

Postęp ten nie przyszedł sam przez się; aby go zdobyć, przesiadła była pięćset nocy nad gramatykami różnemi, ze trzysta przynajmniej nad historią i geografią i ze sto pięćdziesiąt nad arytmetyką. Były to już wszystkie prawie gałęzie nauki, których znajomości od niej żądano. Żądano wprawdzie jeszcze i nawet bardzo usilnie muzyki, ale w tej panna Antonina żadnemi już pod słońcem usiłowaniami wydoskonalić się nie mogła. Po prostu nie miała ucha do muzyki, a pomimo, że ręce jej były kształtne i delikatne, palce uderzały zawsze i niezmiennie po dwa klawisze na raz. Muzyce więc całkiem za wygraną dała. Natomiast, ilekroć ktokolwiek zapytał ją, dlaczego w pokoju jej po całych nocach pali się światło, podnosiła

głowę i z oczyma, błyskającymi od zapалу, śmiało i nawet z dumą odpowiadała: Kształcę się.

Kształcenie się było ambicyą jej, namiętnością, drogiem pragnieniem całej jej młodości. Postępowało czasem dziwnymi drogami: tak np. dla wprawaienia się w język francuski tłómaczyła kilkotomowe powieści francuskie i uczyła się recytować na pamięć długie ich ustępy, ażeby zaś zdobyć szerszą wiedzę o świecie i ludziach, kilka miesięcy słęczała nad ogromnych rozmiarów dziełem o strategii wojskowej. Szczególne to skierowanie się jej studyów było wynikiem prostego wypadku.

Pani domu lubiła czytać francuskie powieści; pan domu był eks-wojskowym. Suego więc, Dumasa, Sanda i strategię znalazła w starej bibliotece domowej i, z kilkoletniego pyłu otarłszy, za skarby znalezione uznała. Innych książek w domu nie było, a ona skądżeby mieć je mogła? Pensyę brała niewielką i trzy czwarte jej odsyłała chorej matce. Za pozostałe pieniądze sprawiała sobie suknie tanie, ale tak co do barwy, jak co do kroju, usiłujące zawsze mieć w sobie coś poetycznego. To dążenie do poetyczności w ubieraniu się, jako też piętrzenie loczków nad czołem, świadczyć zdawało się, że w porze tej swego życia panna Antonina, oprócz dwu powyżej wymienionych, miała jedno jeszcze, bardzo właściwe wiekowi jej pragnienie; zapewne marzyła czasem o tem, aby kochać, być kochaną, wyjść za mąż. Jednak napewno powiedzieć można, że ten szereg pragnień i marzeń stał u niej na planie dalekim. Głównie i przede-

wszystkiem szło jej o to, aby być jednostką rodziny jakiej i kształcić się.

Była też najzupełniej pewną, że osiągnęła pierwsze z pragnień tych, a dokonywa drugiego, gdy, niby piorun, ugodziła w nią wiadomość, że przez caluteńkie dwa lata zostawała pod wpływem najzupełniejszego złudzenia i że z chwilą, w której uczennice jej potrzebowały rozpocząć naukę muzyki, — ona z domu ich ustąpić musiała. Jakto! rodzina ta więc, lubiąc ją i szanując, uważała zawsze za osobę obcą i tymczasowo tylko niezbędną. Jakto! więc nie kochano jej naprawdę i odprawiono, gdy tylko jednej potrzebie jakiejś zadość uczynić nie mogła! Była to dla niej trzecia już z rzędu niespodzianka podobna, wywarła na nią przecież wrażenie takie samo zupełnie, albo może i silniejsze, jak pierwsza i druga. Zapomniała nawet o kształceniu się.

Przez dwa tygodnie po całych nocach zalewała się łzami, po wszystkich samotnych kątach domu i ogrodu załamywała ręce i na pożegnanie całowała sprzęty i drzewa; duże już i ciężkie dzieci na ręce porywała, dusząc je w uściskach i wlewając w ich dusze całe dykcjonarze najczulszych wyrazów. Nakoniec, gdy z twarzą spuchniętą od płaczu, zmęczona, chora prawie wsiadła do powozu i wyjechała za bramę ładnego wiejskiego dworu, osłupiałym wzrokiem powiodła po szerokich polach i jesiennem niebie, bo doświadczyła takiego uczucia, jakgdyby świat cały był jedną bezgraniczną, głuchą, zimną pustynią.

W czwartym z kolei domu przebyła dłużej

nieco, niż w trzecim, niepospolicie nawet długo, bo całe lat trzy. Zawdzięczała to nowym postępom, które w kształceniu się swem dokonała, a które pozwalało jej dalej już nieco posuwać edukację młodych dziewcząt, nadewszystko zaś zawdzięczała staruszce pewnej, babce pani domu, której stała się ulubienicą, sługą i ofiarą. Nie mogąc już tym razem na żaden sposób ludzić się co do usposobień względem niej pani i pana domu, ludzi dumnych i zimnych, nie mogąc zdobyć sobie przywiązania dzieci, nieszczególnie przez naturę utworzonych, a źle wychowanych, — przyłgnęła, można powiedzieć, przykleiła się do staruszki. Przedewszystkiem wyidealizowała ją sobie.

W rzeczywistości, ośmdziesięcioletnia przeszła osoba ta, jeżeli i posiadała kiedy jakiekolwiek przymioty umysłu i serca, ze szczętem je utraciła i teraz przedstawiała już zaledwie niekształtne i niedołężne resztki ciała, ożywione zaledwie dostrzegalnemi resztkami ludzkiej duszy. Dla panny Antoniny jednak dziecinne kaprysy jej, samolubne wymagania jej i bezmyślne gadaniny były »wspamiętałym i rozrzewniającym majestatem starości«. Co najważniejsza, że z jednej strony przypominała jej ona kochaną babkę, w dzieciństwie utraconą, a z drugiej strony miała prześlicznie, długie i gęste włosy, z białością śniegu, a polyskiem srebra. Panna Antonina kwadrans i godziny przepędzała na kłęczkach lub na niskim stołeczku u stóp fotelu lub łóżka staruszki, bawiła ją opowiadaniem powieści Suego i Sanda; studziła jej rosoly i gotowała ziółka, pielęgnowała ją w chorobach i popychała wózek

jej po cienistych alejach ogrodu. Wzamian tego wszystkiego, staruszka pozwalała jej nazywać siebie babcią i od czasu do czasu nazywała też ją zdrobniałem imieniem Antosi. To ostatnie szczególnie sprawiało nauczycielce wielką przyjemność.

Powoli cały ciężar »majestatu starości« na jej barki włożono. Ona upratrywała w tem dowód zaufania i szacunku, co napępiało ją uczuciem przychylności i wdzięczności dla ludzi, którzy zresztą patrzyli na nią bardzo z góry. Drugiem szczęściem jej w domu tym była możność dalszego kształcenia się, polegająca na czytaniu niemieckich filozofów, których pan domu był zwolennikiem wielkim i zbiór spory posiadał. W porach więc, w których ani staruszka, ani dzieci jej nie potrzebowały, czytała, czytała, czytała filozofów niemieckich; kilkanaście miesięcy upłynęło, zanim zrozumiała, że nic nie rozumie i że cała ta ciężka praca, którą dokonała, nie przyniosła jej korzyści żadnej. W innym czasie odkrycie to napępiałoby ją smutkiem, teraz jednak nie myślała o biadaniu nad poniesioną stratą sił i czasu, bo najdroższa staruszka jej szybko bardzo zbliżyła się do chwili, w której »majestat starości« ustępuje przed »grozą śmierci«.

Umarła.

Przed skonaniem resztki duszy jej wzmogły się na siłach, gasnącym wzrokiem szukała pośród obecnych panny Antoniny, a gdy ta, wzrok zrozumiawszy, przy łóżku jej uklękła, zeszkłą i kostniejącą dłoń swą w znak błogosławieństwa na głowie jej położyła.

Panna Antonina o chwili tej i o tem niemem

błogosławieństwie wspominała zawsze z silnem wzruszeniem. Nazywała je jednym z najpiękniejszych wspomnień swoich. Jednem za to z najprzykrzejszych wspomnień było ofiarowanie jej, w parę dni potem, przez panią domu, przez czułość, babce okazywaną, jedwabnej sukni i szczerozłotej broszy, których naturalnie nie przyjęła, i oświadczenie, że przed miesiącami wakacyjnymi dom ich opuścić powinna. Panna Antonina uczyniła to, ale już nie w ten sposób, w jaki opuszczała dom poprzedni, bo bez płaczu, łamania rąk, całowania ścian i krzeseł... Być może, iż, gdyby nawet nie żądano — odjechałaby sama; po stracie staruszki i rozczarowaniu, doznaniem względem filozofii niemieckiej, nic tu już jej nie wiązało.

Gdy o parę wiorst od dworca mijala cmentarz, kazała furmanowi zatrzymać konie, poszła na cmentarz, posiedziała chwilę na murawie u brzegu mogiły staruszki, potem z obsychającemi na polickich łąkami do powozu wróciła — i pojechała dalej.

Należała ona do tej kategorii natur ludzkich, które niezmiernie troszczą się o możliwą doskonałość tego, co czynią. Nie rozumiała nigdy, co to jest czynić cokolwiek byle kiedy i byle jak. O wczesnej bardzo porze zrywała się z pościeli, z energią rumaka, rwącego się do boju; ręka jej nabrała machinalnego ruchu sięgania po zegarek. Wiele już lat minęło, odkąd była nauczycielką, a jednak do lekcyi z uczennicami swemi przystępowała zawsze z wewnętrznym niepokojem, który jakkolwiek ukrywała starannie, przebijał się w wyrazie ognistych

jej oczu. Owszem, niepokój ten, zamiast umniejszać się, rósł z latami. Ze zwykłą sobie górnolotnością wyrażen mawiała: »nauczycielstwo to kapłaństwo« i z namaszczeniem kapłanki, a zapalem apostołki przeplatała lekcye języków geografii i arytmetyki długimi mowami o pracy, miłosierdziu, braterstwie ludzi, wielkości nauki i tym podobnych bardzo pięknych i wzniosłych rzeczach.

Nie można powiedzieć, aby nauczania te, jakkolwiek przedmiotami ich były rzeczy piękne i wzniosłe, odpowiadały zasadom dobrze wyrozumowanej pedagogiki. Pomimo wiedzy i woli panny Antoniny, plątały się w nich wyrażenia i zwroty, będące niby echami tłómaczonych dla wprawy we francuski język romansów, jako też sludyowanej, w celu kształcenia się, filozofii niemieckiej. Przytem zapal, unoszący mówczynią, ruchom jej i wyrazowi twarzy nadawał cechy, sprowadzające częstokroć na dziecinne twarze słuchaczów figlarne uśmieszki. Bywały dzieci, które, słuchając moralizatorskich mów jej, śmiech w sobie tłumili, i takie, które słuchały ich bardzo pilnie, ani pół słowa z nich nie rozumiejąc, i takie jeszcze, które rozumiały je trochę, a częściowe rozumienie to, od czasu do czasu, w postępках swych ujawniły. Te ostatnie sprawiały pannie Antoninie rzadkie, lecz żywe radości. Były to niby krople rosy, spadające na czoło, palone gorączką.

Raz przecież, wkrótce po rozstaniu się z ową ukochaną staruszką, panna Antonina znalazła uczennicę idealną, taką, o jakiej marzyła oddawna, o możliwości znalezienia wątpić zaczynając. Dzie-

wczynka bardzo pojętna, żywa, czuła, nie tylko uczyła się wybornie gramatyki, geografii, historii i arytmetyki, ale też niezmierne okazywała zamiłowanie do tego, co panna Antonina zwykła była nazywać »filozofią nauczania«. Długich i gorących rozpraw jej o braterstwie ludzkim, miłosierdziu, pracy, nauce i t. d. nie tylko z wielką uwagą i prawie z chciwością słuchała, nie tylko bystro i szybko podstawowy sens ich sobie przyswajała, lecz jeszcze, zapalając dziecięcą wyobraźnię swą u ognia, gorejącego w piersi nauczycielki, z żarliwością wielką we wszystkich okolicznościach dziecięcego życia swego stosować je usiłowała.

Tak naprzykład, spotkawszy raz na przechadzce ubogie, żebracze dziecko, zdjęła wykwinne, małe obuwie swe i ubogiemu dziecku je oddała. Służącym zabroniła nazywać się »panienką« i co chwila w twarz je całować chciała. Nad książkami przesiadywała do późnej nocnej godziny, co niekoniecznie dobrze oddziaływało na zdrowie, lecz pannę Antoninę w zachwyt nieopisany wprowadzało. Z trudem wielkim przestudowała strategię wojskową i filozofię niemiecką bieżącego stulecia, wzamian o higienę wogóle, a higienę w szczególności, ze słyszenia zaledwie wiedziała. Zresztą, przez całe życie swe ciało i wszelkie jego potrzeby miała ona w wielkiej pogardzie. Wszystkiem dla niej był — duch. »Będzie to piękny, czysty, wzniosły duch!« — mawiała zwykle o niepospolitem dziecku, które przez matkę swą, piękną i bardzo bawiącą się wdówkę, niezbyt uszczęśliwiane, do nauczycielki przywiązało się rzewnie i namiętnie.

Przez całe dwa lata nie rozłączały się z sobą ani na jedną godzinę. Blade, wątłe, nerwowe dziecko zasłoniło przed panną Antoniną świat cały. Prócz niego nie widziała ona nikogo i nic. Poetyczność ubrania zniknęła całkiem z uwagi jej i pamięci, przestała włosy zawijać na loczki; wzamian kształcenie się nabrało dla niej wyższej jeszcze wagi. Tyle umieć, by móżdż edukacyę ukochanej dziewczynki aż do końca doprowadzić — stało się najdroższem, najwyższem jej marzeniem. Doprowadzić ją do granic świata i rodziny, towarzyszyć jej w świecie, a potem na zawsze wejść w jej rodzinę, głowę swą na zawsze u piersi jej i w ścianach jej domu utulić, a może dzieci jej jeszcze kołysać, hodować, nauczać, — wydawało się to pannie Antoninie szczytem szczęścia, zarówno jak najmożliwszą ze wszystkich pod słońcem możliwości.

Z serca jej i głowy nie wyszedł był jeszcze wyraz: na zawsze! Tym razem muzyka nie stawiała przed nim groźnego znaku zapytania; była ona bowiem udzielaną uczniowi przez kogo innego. Co się zaś tyczy innych nauk, o! panna Antonina wierzyła w siły własne; długie godziny nocne i poranne przesiadując nad stołem, obładowanym różnego rodzaju podręcznikami i metodami, kształciła się z taką żarliwością, że żółtość cery jej i kościstość kibici czyniła szybkie i widoczne postępy.

W stroju i obejściu się z ludźmi stając się poważniejszą i surowszą, w stosunku do dziecka odmładniała i odświeżyła się. Nie wiedzieć jak z wyobraźni jej wywijać się poczęły cudowne bajki

i historye, któremi bawiła i nauczała zarazem; nie wiedzieć jakim sposobem nauczyła się sama biegać i śmiać się, a lekcye, ze zdwojonem namaszczeniem udzielane, przeplatać wesołą i głośną zabawą. Nigdy też potem zrozumieć nie mogła, skąd się jej brała fizyczna siła taka, że dziewczynkę już dwunastoletnią, niby piórko, chwytiała na ręce, aby módz ją silniej, ściślej do piersi swej przycisnąć, ani jakim sposobem czas ubiegał tak szybko, że szare godziny, które spędzały w kątku pokoju, przytulone do siebie, zdawały się graniczyć z chwilami świtania, które często sinem światłem swem przyćmiewało żółty blask niezgaszonej jeszcze lampy.

O szarej godzinie, tuląc się wzajem do siebie, nauczycielka i uczennica jednocześnie i z jednostajnie silnem przekonaniem powiedziały sobie: »nie rozłączymy się z sobą nigdy!« W parę miesięcy potem ktoś z poważnych krewnych dziewczynki uczynił matce jej uwagę, że nauczycielka taka, jak panna Antonina, edukacyi panienki mającej i do błyszczenia w świecie przeznaczonej ukończyć nie jest w stanie, że trzeba jej nauki gruntowniejszej i szerszej, jako też kształcenia talentów. Coprawda krewny ów miał słuszość zupełną; uznała ją też piękna i bawiąca się wdówka, tem łatwiej i chętniej, że oddanie na pensję córki, dorastać zaczynającej, o lat kilka przedłużało matki młodość.

Dziewczynka więc oddaną być miała na pensję. Nauczycielka o parę tygodni wcześniej dom opuszczała.

W piękny, letni poranek, w podróżnem ubra-

niu na ganek wyszedłszy, nie widziała ona ani błękitu nieba, ani zieleni, okrywającej ziemię, ani słońca, ani ludzi. Nie płakała. Miała tylko spieczone usta, drżące ręce i na żółtych policzkach plamy ciemnych rumieńców. Drżącemi rękami objęła raz jeszcze uczennicę swą, która szeptała jej coś do ucha. Mówiła zapewne, że nie zapomni o niej nigdy i, skoro tylko z pensyi wróci... Panna Antonina uwierzyła widać słowom dziecka, bo uśmiechnęła się, i wyraz pocieszenia na twarz jej spłynął.

Wsiadła do powozu — i pojechała dalej.

Wkrótce potem zaszedł w życiu jej wypadek, wobec położenia jej dość osobliwy. Miała starającego się, — odmówiła mu. Był to człowiek nie stary jeszcze, zamożny obywatel wiejski, bardzo uczciwy i dość ograniczony. Była to dla niej partya świetna, ostatnia zapewne sposobność wyjścia za mąż, zapewnienia więc sobie spokojnej i z wielu stron szczęśliwej nawet przyszłości. Wszystko to czuła i uznawała sama. To też walczyła z sobą i wahała się długo. Ostatecznie jednak, gdy przyszło do dania słowa konkurentowi, odmówiła.

Dokoła uważano ją prawie za waryatkę, i sama potem mówiła nieraz, że »wedle światowych względów sądząc, popełniła wielką niedorzeczność«. »Ale — dodawała zaraz — nie mogłam postąpić inaczej. Człowiek to był dobry, uczciwy, ale o nauce, ani o żadnych ideach i kwestyach literalnie, pani moja, pojęcia nie miał. Wspólności przekonań nie było pomiędzy nami żadnej, i przywiązania do niego nie miałam. Wyjść za mąż bez przywiązania i bez wspólności przekonań byłoby to

z mojej strony zaprzeć się swego ducha i stać się na świętem drzewie rodziny pasórzylem. Nie mogłam».

Osoby, które знаły ją we wczesnej jej młodości, domyślały się, że była ona kiedyś silnie w kimś zakochaną. Był to podobno jakiś brat czy kuzyn jakiejś pani domu. Można tylko było domyślać się tego, gdyż ona sama nie zwierzała się z tem nigdy przed nikim, i parę razy tylko pochwycono ją na gorącym uczynku przypatrywania się fotografii jakiegoś mężczyzny, którą też coprędzej chowała na dno szczelnie zamykającej się szkatułki. Być może, iż echa zaznanych kiedyś wzruszeń, nadziei i cierpień znacznie przyczyniły się do tego, że w trzydziestym pierwszym roku życia nie chciała pochwycić przychylającej się ku niej gałęzi »świętego drzewa rodziny«.

Później nieco doświadczyła ona wstrząśnień moralnych innego rodzaju. Po raz pierwszy w życiu swem znalazła się w domu, którego mieszkańcy posiadali wysokie umysłowe wykształcenie. Goście domu tego odznaczali się po większej części właściwością tą samą. Tam to po raz pierwszy doświadczyła ona przebłysku pojęcia o tem, czem jest istotna nauka i jakimi drogami postępować zwykło na świecie kształcenie się. Z rozmów, dookoła niej toczonych, i książek, których dom ten był pełen, dowiedziała się, że przez długie lat kilkanaście, wyobrażając sobie, że kształci się, czyniła nie wiedzieć co; czyniła coś istotnie, i to z trudem nadzwyczajnym, ale, jak potem mawiała zwykle: »było to, pani moja, takie podobne do kształcenia, jak

pięść do nosa!« Uczyniwszy odkrycie to, załamała ręce i załala się łzami; płakała przecież niedługo. Najprzód nie miała czasu, bo uczyła tam aż troje dzieci, następnie przyszło jej na myśl, że ma dopiero lat trzydzieści dwa. Cóż? wiek ten nie jest jeszcze starością. Uczonego pana domu o kierownictwo, a wykształconej żony jego o pomoc prosząc, rozpoczęła kształcenie się *ab ovo*. Dopomagano jej w pracy tej szczerze i umiejętnie, ona sama zanurzała się w niej z naiwnym zapalem młodego dziewczątka. To też coraz wyraźniej, coraz szerzej spostrzegać zaczynała »gwiazdę wiedzy«, gdy rodzice małych uczniów jej, finansowo nadrójnowani, wydzierżawili wieś swoją i w celu staranniejszego, a tańszego wychowania dzieci w mieście osiąść umyślili! Nauczycielka o kilka dni wcześniej, niż oni, dom ich opuszczała.

Z pokoju swego wyszła w czerni cała, prosta, sztywna, a ktoby ją wtedy po raz pierwszy zobaczył, myślałby pewnie, że była to kobieta szorstka i rozgniewana. Czoło jej było porżnięte zmarszczkami, ogniste oczy świeciły ponuro, chód i ruchy miały w sobie coś ostrego i popędliwego. Jednak pana i panią domu pożegnała z głębokim szacunkiem, dzieci uścisnęła serdecznie, milcząc, do powozu wsiadła — i pojechała dalej.

Odtąd cechy, których powierzchowność jej i obejście się stopniowo nabierały, niedobrze względem niej ludzi usposabiały. Ona też dobrych ich usposobień dla siebie nie oczekiwała. Powiedziała była sobie, że »wszystkie ściany na świecie zimne i wszystkie serca obce« i że: »te wielkie przywią-

zania pomiędzy obcymi... to tylko w powieściach». Powiedziała to sobie i z różowego morza iluzji, po którym przez całą swą młodość pływała, wpłynęła w gorzkie wody nieufności i podejrzliwości.

Nieufność i podejrzliwość malowały się w wyrazistych jej oczach wtedy nawet i wtedy szczególnie, gdy ktokolwiek zwracał ku niej życzliwe lub serdeczne słowa. Na każdy objaw sympatii patrzyła w ten sposób, jakby zbadać chciała, czy nie jest braną za przedmiot żartu lub ironii. Jeżeli przekonała się, że nie był to żart, ani szyderstwo i wtedy jeszcze nie rozczulała się wcale. »Przyjaźń ludzka, mawiała, to wiatr: przyleci i odleci. Ktoby na nią w wieku moim liczył i spodziewał się czegoś od niej, temubym powiedziała, że jest starem dzieckiem«.

Czy głębokie zwątpienie to było we wnętrzu jej raną wiecznie i mocno bolącą? nie mówiła o tem nikomu. Ale, przejęta niem, przestała całkiem garnąć się ku ludziom, którzy też przygarniać jej ku sobie ani myśleli. Była to, jak z jednej, tak z drugiej strony rzecz prosta i konieczna. Prosto też i koniecznie stąd wynikało, że panna Antonina przez kilka lat następnych często miejsca zmieniała.

Tu sama nie chciała być dłużej, tam jej nie chciano. Miała już teraz swoje gusta i wymagania. W jednym domu było jej za gwarno, w innym za cicho, w jednym za gorąco, w innym za zimno. Tak na przykład sypiając i ucząc dzieci w pokoju, źle w zimie ogrzewanym, blisko okna, niedbale urządzonego, dostała artretyzmu, lekkiego zrazu,

niemniej dokuczliwego. Gdyby to było dawniej, zniosłaby dolegliwość cierpliwie i w milczeniu, a za jedno słowo serdeczne, za jeden uśmiech przyjaźny zgodziłaby się, aby w dodatku dano jej jeszcze — suchoty. Ale teraz, wzajemny stosunek gospodarzy domu i nauczycielki określiwszy sobie całkiem inaczej, obraziła się za to zaniedbywanie wygod i zdrowia jej i o powóz i konie prosiła.

Zarazem powiedziała sobie: »dość już tułaczki tej i tego wycierania cudzych kątów!« Ogarnęło ją namiętne, nieprzeparte pragnienie własnego kąta. Oddawna już nie miała matki, dla której pracowała za młodu. Była teraz zupełnie sama jedna i za siebie sama odpowiedzialna. Przyjechała do miasta, najęła pokoik pod dachem trzypiętrowej kamienicy, urządziła go mniej według swoich gustów, niż według swoich zasad i, poparta małymi stosunkami, w mieście posiadanymi, zaczęła dawać lekcye po domach miejskich.

Osiedlając się w pokoiku swoim, mówiła: »Doświadczam takiego uczucia, jakgdybym wracała z siedemnastoletniej podróży. Podróż tę zaczęłam, młodziuchną dziewczeczką będąc. Siedemnaście lat, pani moja, podróżowałam. I cóż...«

Umilkła i zamyśliła się. Zapewne, do zwierzań czując się nieskłonna, samej siebie zapytywała: co w podróży tej zostawiła, — co z niej przywiozła?

Dzień był zimowy, trochę mroźny i bardzo wietrzny. Z powietrza, z dachów, z ziemi gwałtowny wichur porywał śnieg twardy i ostry; z szmerem, krzykiem, jękami miotał po ulicach miasta fale białego pyłu. Wszystko na świecie było białe

i smętne. Na gzymsach domów i suchych gałęziach drzew krakały wrony, środkiem ulicy, od czasu do czasu, z głuchym klekotem dzwonków przelatywały dorożki, chodniki były prawie puste. Sklepy pozamykano szczelnie przed wiatrem i śniegiem; bramy domów zamknięte także i okna domów ze zbielalemi szybami milczały.

Wpółogłuszona przez krzyki i szумы wichru, wpółoślepiąta miotającym się w twarz i oczy śniegiem, zdała już jednak dostrzegłam sunącą przede mną i fale śniegowego pyłu przerzynającą czarną, długą linią. Po chwili rozpoznałam, że była to postać ludzka i kobieca. W obcisłem futerku i do kostek podniesionej sukni, z rękoma wsuniętymi w rękawy szubki, cienka, wysoka i wyprostowana kobieta szła prędko i równo, na wicher i wirującą w powietrzu śnieżycę zupełnie jakby nieczuła. Z tyłu głowy jej wiatr kręcił szalenie końcami czarnej jej woalki, ona zaś sama ani chwiała się, ani pochylała, ani zwalniała kroku.

Dopędzając ją, zawołałam:

— Panno Antonino!

Stała, jak wryta, obejrzała się, ale, gdy chciała wyciągnąć do mnie rękę i na powitanie moje odpowiedzieć, zachwiała się i, jak ktoś, czujący, że upada, dłoń oparła o słup latarni.

Błądą była bardzo, usta miała w pół otwarte, oddechu jej brakowało. Dopóki szła — szła, gdy tylko stanęła, siły ją opuściły.

— Nic to, nic — siłąc się na głos i uśmiech, mówić zaczęła. — Przestraszyłaś mię pani, wołając tak nagle. Zamyśloną byłam...

— Ależ pani nie przelekłaś się, tylko się bardzo zmęczyłaś. Istotnie bo w taką porę...

— Co? ja się zmęczyłam? Oto także! Czy ja takie, pani moja, kursa odbywam i w takie zawieruchy chodzę! Kobieta pracująca silną być powinna.

Teorią tę, wnet w praktyce stosując, wyprostowała się i postąpiła naprzód. Dziwna rzecz! szła znowu prędko, równo, z kibicią wyprostowaną i podniesioną głową. I znowu wiatr miotał i kręcił końcami jej woalki.

— Dokąd pani idziesz?

— Jakto, dokąd? Naturalnie, że na lekcję...

— Czy na pierwszą?

— A któraż teraz godzina?

— Jest już, jak mi się zdaje, około dwunastej.

— Jak mi się zdaje... — z przekąsem powtórzyła; — co to za fatalne przyzwyczajenie kobiece nie wiedzieć nigdy napewno, która godzina. Dlatego też wszystko u kobiet Bóg wie po jakiemu idzie, a mężczyźni gardzą niemi i pomiatają...

Że w tej chwili samo niebo pomiatało nami, była to rzecz pewna. Wicher odrzucił mię o kilka kroków od towarzyszki mojej, aż pod ścianę kamienicy, nią zaś szamotał tak, że zdawało się, iż już, już na klęczki upadnie. Dla utrzymania przecieź równowagi, rozpostarła ramiona, okręciła się parę razy na miejscu i znowu mocno na nogach stała.

— Przekłęty huragan — mruknęła — spóźnię się na lekcję.

— Czy to będzie dziś pierwsza lekcya? — powtórzyłam zapytanie moje.

— At! jak można o takie rzeczy pytać? Sama pani mówiłaś, że już dwunasta. Cóż to? czy to ja pasorzytem jestem, żebym miała do południa z założonemi rękoma siedzieć. Od ósmej jestem na mieście. Idę na czwartą z kolei lekcya.

— Skądże idziesz pani i dokąd?

Szła z jednego końca dość rozległego miasta na drugi. W połowie drogi pożegnałam ją i wchodziłam już w bramę domu, do którego dążyłam, gdy wróciła kilka kroków i za rękę mię wzięła.

— Odwiedźże mię pani dziś albo jutro... tak mi zawsze miło dawnych znajomych u siebie widzieć... tylko przed ósmą, bo o ósmej otwieram swój uniwersytet.

Mówiąc to, mocno ścisnęła mi rękę. Zza woalki, od zmarzłego śniegu stężałej, czarne oczy jej, połyskiwały gorąco i smutnie.

Na ulicy towarzystwo jej stawalo się niekiedy kłopotliwem. W grubem obuwiu i w kaloszach, dla oszczędzenia obuwia wkładanych, brnąc po błocie, albo najsroźsze ślizgawice przebywając tak równym i pewnym krokiem, jakby po gładkim granicie stąpała, bystro i uważnie patrzyła ona dokoła siebie, a czynione spostrzeżenia i doświadczane wrażenia wyrażała głośnie i z energią. Kobiety strojne, często na ulicach ukazujące się, sprowadzały jej formalne ataki oburzenia. Przystawała na chwilę, oglądała się za niemi i, energicznie gestykulując, nazywała je lalkami, pijawkami, pasorzytami, ssącemi drzew społeczeństwa. Oczy jej zapalały się wtedy, ja

dwa żuźle, brwi zbiegały się i nadawały czołu wyraz bolesny i groźny. Znajomym mówiła wprost i w oczy, co o nich myśli. Matkom uczennic swoich, zanadto dbającym o dokładne podobieństwo małych swych córek do żurnalów mód, pawiła:

— Wstydz się pani, wstydz się! Czy chcesz pani córki swoje na pasorzyty wykierować i przyczynić się do zgubienia w zarodku emancypacji kobiet? Winszuję, ale nie zazdroszczę... Mieć na sumieniu tamowanie postępu ludzkości, piękna rzecz.

Kiedy sprzeczano się z nią o »emancypację kobiet«, unosiła się i pomiędzy wielu innymi przytaczała niezmiennie i ten także argument:

— Dwanaście córek i dwanaście katedr — i nikt mi tego z głowy nie wybije!

Nikt jej też z głowy wybić nie mógł, że wszyscy uczniowie szkół miejscowych, bez różnicy płci, byli najpiękniejszą ozdobą i nadzieją ludzkości, jak też przedmiotem, budzącym w dobrze uorganizowanym sercu tkliwe uczucia. Na widok gromadki drobnych istot tych, rojem ze ścian szkoły na ulicę wybiegających, wzrok jej rozpromieniał się, twarz cała nabierała wyrazu niewymownej słodyczy i czułości. Wśród drobnej ludności tej posiadała widać sporą ilość znajomych, bo niektóre z dzieci witały ją uśmiechem i skinieniem głowy, albo nawet, do ręki jej przypadłszy, pocałunkami ją okrywały. Bywały to najczęściej twarze dzieciinne bladawe i smutne. Widocznie dziękowały jej one za coś, ale za co? — nie dowiedziałam się o tem nigdy.

Codzień zrana, wymiółszy pokoik swój i opatrzywszy kwiatki i kanarka, mówiła do siebie: marsz w drogę! i wychodziła na miasto. Maszerowanie to jej przecież słabło i wolniało na schodach. Z coraz większą trudnością przychodziło jej wstępować na wysokie piętra. Usiłowała pokryć to, ale nie mogła.

— Albo to ja taka stara — mówiła, śmiejąc się, a od bólu mimowoli brwi zsuwając.

Starą nie była istotnie, bo nie miała jeszcze pełna lat czterdziestu. Ale raz, o szarej godzinie, przyznała mi się, że artretyzm, nabyty w ostatnim roku domowego nauczycielstwa, coraz częściej i silniej ją napastuje. Wyznanie swe czyniła tak cicho, jakgdyby przez to zniżenie głosu do zrozumienia mi dawała, iż jest to głęboka i mnie tylko powierzona tajemnica.

— Pokoik ten — dodała — jest bardzo miłutki, ale zimny w mrozy, a na wiosnę wilgotny. Zmieniać zaś mieszkanie... trudno!

Domyślam się, że trudność ta pochodziła z przyczyny częścią ekonomicznej, częścią uczuciowej natury. Zdrowsze i droższe mieszkanie było zapewne nad jej możność, lecz zarazem pozbawiłoby ją ulubionego obicia z polnymi kwiatkami i tych radosnych, a wdzięcznych podziękowań dziecięcych, które na ulicach miasta pod stopy jej, okryte obłożonymi kaloszami, padały, jak perły.

Chciałam mówić z nią o cierpieniu jej, coś jej doradzać, lecz, szybko zmieniając przedmiot rozmowy, mówić zaczęła o rozmaitych powieściopisarzach, poetach, filozofach, jako też o różnych »kv...

styach i ideach». Napelniająca pokoik jej szara godzina, zdawała się roić imionami, datami, cytata-
tami, które gradem z ust jej się sypały. Na niskim
taborecie, przed palącym się w piecu ogniem, sie-
dząc z patetycznie rozwartemi ramionami, dekla-
mowała wyjątek z poematu jakiegoś, — deklama-
cyę swą przerywając dmuchaniem w stojący na
ziemi samowar. Że zaś w poemacie owym znajdo-
wała się wzmianka o Napoleonie I, skończywszy
deklamować, mówiła coś o strategii wojennej...
Uczoną rozmowę tę ośmieliłam się przerwać zapy-
taniem: ile mieć może dochodu za udzielane przez
się lekcye? Zmarkotniała i milczała przez chwilę.
Bardzo nie lubiła, gdy ją o nią samą zapytywano;
podejrzывała w tem zawsze jakieś ironiczne in-
tencye. Tym razem jednak, bądź przez gościnność,
bądź przez grzeczność, bądź pod wpływem szarej
godziny, łagodnie zabarwionej różowymi blaskami
ognia, łagodnie odpowiedziała:

— Cóż? Z początku szło mi wcale nieźle. Te-
raz gorzej trochę, bo konkurencya silna...

— Konkurencya?

— A tak; jest nas tu, dających lekcye, mnó-
stwo! W dodatku, dziewczątka te, które gimnazya
pokończyły, więcej ode mnie umieją i lepiej uczą,
to też najlepsze lekcye im się dostają...

Więcej umieją! Boże! Ona jednak tak długo
kształciła się i tak niepospolitą miała erudycyę!

— Miałam kiedyś ośm godzin dziennie —
rzekła — jeszcze, teraz mam już tylko pięć i bar-
dzo lękam się... że na rok przyszły mniej jeszcze
mieć będę.

Więcej już nic o tem nie powiedziała, ale przez dobre pięć minut siedziała na taboreciku swym milcząca i zamyślona. Postać jej rysowała się w cieniu, jak długa, cienka, czarna linia; chude, długie ręce bieleły na czarnej sukni; twarz wychyliła się nieco na światło ognia, które w oczach jej, szklisto tkwiących w przestrzeni, zapalało drżące iskry. Zamyślenie to jej, z osłupieniem graniczące, i, odkąd znalazłam ją, pierwszy raz wymówiony wyraz: »lękam się«, — wiele do myślenia dawały.

Po chwili jednak szybko i raźnie powstała, zapaliła świecę i herbatę urządzać zaczęła. Przytem mówiła znowu o wielu rzeczach uczonych i wzniosłych. W godzinę potem pokój jej nappełnił się ubogą działywą.

Uprosiłam ją, aby pozwoliła mi pozostać.

Lekcyje trwały dwie długie godziny, w ciągu których pokój przedstawiał istotną szkółkę wieczorną, z solowem i chóralnem bąkaniem sylab na elementarzach, z pisaniem liter i cyfr na zeszytach i łupkowych tablicach, z uderzaniem palcami w różne miejsca wiszącej na ścianie mapy, z klęczaniem, staniem w kącie, zapisywaniem złych i dobrych stopni itp. Wszystko to zakończyło się opowiadaniem bardzo ładnej bajki, utworem samej nauczycielki będącej, a w której były poezya i moral i różne wiadomości o szerokim świecie. Dzieci, w rozmaitych postawach na ziemi siedząc, słuchały z zajęciem wielkiem, zdradzającym się szeroko pootwieranemi oczami i ustami; panna Antonina zaś, pomiędzy niemi na taboreciku siedząca,

opowiadała bajkę swoją z przejęciem się nadzwyczajnem, z odpowiednią mimiką i deklamacją.

Po bajce nastąpiło rozdzielanie pomiędzy uczniów bułeczki czarnego chleba, którego też część sama nauczycielka z apetytem wielkim jeść zaczęła. Potem w pokoiku zrobiło się znowu cicho i pusto. Ogień w piecu zgasł; godzina była dziesiąta.

Przy świetle jednej świecy, twarz panny Antoniny wyglądała okropnie znużoną, oczy jej nawet przygasły, i kibić zgarbiła się. Ręce bezwładnie opuściła na suknię, osypaną okruszami czarnego chleba, na wieczerzę spożytego. Kiedy, pożegnawszy ją, odchodziłam, gasiła świecę i zapalała małą nočną lampkę, w kącie pokoju wiszącą.

— Pozwalam sobie na zbytek ten — rzekła jeszcze — grubych ciemności nie lubię, a nocami nie zawsze sypiam.

Któż odgadnie i opowie, o czem myślała ona, co czuła, gdy w długie, zimowe noce, na twardem, wązkim łóżeczku leżąc, bezsennemi oczyma wodziła po soficie i ścianach pokoiku, na których chwiejne cienie sprzętów melancholijnie łączyły się i rozstawały ze smugami bladego światła?

Dla przyczyn różnych nie widywałam jej potem przez lat trzy, a gdy następnie zapytałam o nią stróża kamienicy, pod której dachem po raz ostatni ją widziałam, odpowiedział mi, że od dość dawna już tam nie mieszkała. Dość długo pytać o nią i szukać jej musiałam, zanim nakoniec dowiedziałam się, gdzie przebywa. Nie było w tem nic dziwnego. Od kilku miesięcy już ludzie widywać ją przestali.

Wszedłszy na korytarz szpitala, wązki, długi, z białemi, jak śnieg, ścianami i błyszczącą, jak lustro, posadzką, zapytałam przechodzącego posługacza o osobę, którą odwiedzić chciałam. Wskazał mi jedne z pomiędzy drzwi, których dwa długie szeregi znajdowały się po obu stronach korytarza.

Weszłam.

Znowu pokoik, ale bez obicia z polnymi kwiatkami, bez obrazków, kanarka i kwitnącej pelargonii. Czarne pręty żelaznego łóżka suchemi liniami rysowały się po ścianach białych, jak śnieg, a tak wysokich, że trzeba było długo podnosić wzrok, aby dosięgnąć nim sufitu. Za ogromnem, nagiem oknem, ze zwiniętą u góry żółtawą storą, w gęstej jesiennej mgłę chwiały się zwolna bezlistne szczyty topól, rosnących w szpitalnym ogrodzie. Naprzeciw okna, wysokie i, jak zwierciadło, od politory błyszczące drzwi, przy łóżku stolik żelazny, u przeciwległej ściany stół i dwa żółte stołki.

Czysto tu było, widno, nago, smutno i okropnie nudno. W dobrze ogrzanem i oświeżonem powietrzu drgało nieujęte uczucie chłodu i unosiły się cikliwe wonie lekarstw.

Na żelaznem łóżku o wysokich czarnych prętach, na białej, jak śnieg, pościeli, pod żółtawą kołdrą szpitalną leżała panna Antonina. Mocno siwe włosy jej całkiem były w tył odczesane, przez co odkryło się, przysłaniane dawniej, wysokie i wypukłe jej czoło. Przy twarzy, zmałej od wychudnięcia, czoło to wyglądało ogromne, a okrywał je rój drobnych, gęstych, w różne kierunki krzyżujących się zmarszczek. Zapadłe oczy jej przypomi-

nały okryte parą zwierciadło; wąską linię ust białych i ściśniętych okrażał wyraz milczącego cierpienia. Twarz ta woskową żółtością swą odbijała silnie od bieli poduszki, wzamian splecione ręce jej, delikatne, z siatką błękitnych żyłek, wydawały się bardzo białemi na tle żółtej koldry.

Zrazu nie poznała mnie. Wzrok miała osłabiony, nadewszysko zaś nie spodziewała się odwiedzin jakichkolwiek, potem z uśmiechem wyciągnęła ku mnie rękę i, usiłując jeszcze być gościnną, chciała podnieść się, usiąść. Nie mogła jednak. Była bardzo słabą i oddech miała krótki, ciężki, głośny. Leżąc więc, powiedziała mi, że zostaje tu już od kilku miesięcy. Zbierało się, zbierało na tę długą chorobę przez lat kilka, aż nakoniec zebrało się. Artretyzm spadł jej na płuca, zapewne dlatego, że wiele chodziła po wietrze i słońcu, a przy lekcyach musiała ciągle mówić. Zresztą, lekcyi miała już w ostatnich czasach coraz mniej. Zmuszoną była wziąć mieszkanie tańsze, które było chłodniejszym jeszcze i wilgotniejszym od tamtego. Kiedy zachorowała, przez parę miesięcy leżała w mieszkaniu swoim, ale potem... kuracya kosztowała bardzo drogo i dozoru nad nią akurátneho mieć nie mogło... Cóż? w szpitalu tym bardzo jest dobrze; lekarze dobrzy tu są i troskliwi, dozór dobry i wszystko na żądanie. W dodatku, dobrzy ludzie wystarali się o to, aby mogła leżeć nie we wspólnej sali, ale w osobnym pokoju. Płacą nawet za to, ale cóż robić? Musi ona przyjmować ofiarę tę i bardzo jest za nią wdzięczna,

Wszystko to mówiła cicho, zwolna i z uśmiechem; potem, spoczawszy minut parę, dodała:

— Tak to już na świecie jest, pani moja! człowiek złożony jest z ducha i ciała i nie tylko duchowe, ale i cielesne dolegliwości mieć musi. I żeby to tak zaraz umierać, jak tylko duch albo ciało bardzo cierpieć zaczęą, ale gdzie tam! Nim śmierć przyjdzie, wszystkiego doświadczyć trzeba... Taką już jest sroga rzeczywistość...

Odpocząwszy nieco, wypytywać się zaczęła: co tam na świecie słyhać? co piszą w gazetach? jakie nowe książki wyszły? Czy w parlamencie angielskim odbyły się już narady nad dopuszczeniem kobiet do wotowania? itp.

Odpowiedzi na pytania te słuchała prawie z chciwością. Parę razy oczy jej zapłonęły dawnym ogniem, i uśmiech szczery, prawie wesół, okrążył usta. Potem westchnęła i utkwiała wzrok w kołyszące się za oknem bezlistne szczyty topoli.

— Tak, tak! — szepnęła — świat idzie sobie drogą swoją, choć ludzie, jak muchy, z drogi tej znikają... Chciałabym bardzo popatrzeć jeszcze na to wszystko... Mogłabym... wszakże tak bardzo starą nie jestem...

Miała wtedy lat czterdzieści parę, — nie była więc już młodą; jednak, widywałam kobiety w jej wieku tańczące na balach i inne, które w silnych ramionach kołysały malutkie wnuki. Ona nie mogła już dnia tego mówić, ani słuchać więcej. Po półgodzinnej rozmowie żółte powieki jej opadły bezsilnie na zagasłe źrenice, ręce i wargi zacisnęły się w niezmiernem wysileniu woli, powstrzymującej jęki.

Innego dnia, wchodząc do szpitalnego pokoju, znalazłam chorą wpół siedzącą na łóżku, z małą, otwartą szkatułką na kolanach. Tak była pogrążoną w rozpatrywaniu przedmiotów, znajdujących się w szkatulce, że zrazu wejścia mego nie spostrzegła. Usłyszawszy dopiero powitanie moje, podniosła głowę i zwolna, nie śpiesząc się, szkatulkę zamknęła. Była dnia tego trochę silniejszą, lekarstwo jakieś ulgę jej sprawiło. Po kwadransie rozmowy o tem, co na świecie słychać, z uśmiechem rzekła:

— Widzę, że spoglądasz pani ciągle na szkatulkę moję i pewnie ciekawa jesteś, co się w niej znajduje... Może nawet myślisz sobie... ot chytra babina! uciulała sobie przez całe życie pełną szkatulkę pieniędzy, a teraz, na szpitalnem łóżku leżąc, liczy je dla rozrywki i może kupony od bilecików odcina!

Mówiąc to, śmiała się tak serdecznie, że aż potem zakaszłała się gwałtownie i przez minut kilka leżała bez ruchu, z zamkniętymi oczyma, prędko i chrapliwie oddychając; podniosła potem ciężkie powieki i omglonym wzrokiem długo na mnie patrzyła. Nie śmiała się już, ani uśmiechała; powoli i tak cicho, że zaledwie dosłyszeć ją mogłam, mówić zaczęła:

— Owszem, z przyjemnością pokażę pani, co mam w tej szkatulce. Niema tam klejnotów ani osobliwości żadnych, tylko... są wszystkie moje pamiątki...

Otworzyła szkatulkę pełną przedmiotów jakichś, w papiery i papierki pozawijanych. Rozwi-

nęła papierek jeden i, pokazując mi duży liść dębowy, tak zeschły, że prawie w proch rozsypujący się, rzekła:

— Zerwałam to z drzewa, wyjeżdżając od państwa Skierskich... pamiętasz pani? z tego domu, gdzie mi tak dobrze było, gdzie tak wszystkich, wszystkich kochałam... Pod drzewem tem siadywałam zwykle przez całe lato z uczennicami memi, z robotą, z książką... dobrze mi wtedy było... Myślałam, że tam długo, długo będę... Może i zawsze. Kiedy już trzeba było odjeżdżać, wyciąłowałam drogie moje drzewo i liść ten na pamiątkę domu tego z sobą powiozłam. Nazywam go sobie zawsze liściem wiary, bo wierzyłam wtedy w serca ludzkie, w przywiązanie, wierność... Ach! jak wierzyłam!...

Zwłoki, a raczej prochy »liścia wiary« starannie znowu owinąwszy w papierek, rozwinęła drugi.

— A to, widzisz pani, pasemko włosów mojej babuni... staruszki tej, której ostatnich lat osłoda byłam i która w chwili skonania tak czule mię pobłogosławiła... Biedna, kochana staruszka! Nazywała mię zawsze Antosią!

Tu drżące trochę palce jej spotkały się w szkatułce z przedmiotem, przed ukazaniem którego zawahała się chwilę. Zdaje się, że blady, zaledwie dostrzegalny rumieniec na mgnienie oka zamigotał pośród zmarszczek jej czoła. Nakoniec w palcach jej ukazała się fotografia. Podając mi ją, szepnęła: To on!

Spuściła wnet oczy i długo nie mówiła.

Fotografia spłowiła, wpół zatarta, przedsta-

wiała twarz młodego mężczyzny ani piękną, ani brzydką, tak już zresztą niewyraźną, że nic z niej wyczytać nie można było. Gdy przypatrywałam się jej, panna Antonina, nie podnosząc powiek, szepnęła:

— Widzi pani, każdy człowiek na świecie ma sobie w przeszłości swej poemacik jakiś. I ja go mam. Była to tylko chwila... iskra, czy róża przeleciała mi przez drogę. Coś pamiętam... jakieś ranki letnie w pięknym ogrodzie, jakieś wieczory jesienne przy ogniu kominka... zdaje mi się, że on mię prawdziwie kochał. A może i nie?... czy ja wiem... Zniknęło!... i jakże to dawno już było... dawno... dawno!

— Czy widywałeś go pani potem?

— Nigdy; najczęściej ludzi, z którymi rozstałam się, nie widywałam już potem nigdy. I jej także już nie widziałam...

Tu podała mi zeszyt, dziecięcą ręką zapisany. Były to »wypracowania« owej najdroższej uczennicy jej.

— Co to było za dziecko! — zawołała i, dźwignięta wracającym jej dawnym zapalem, usiadła na łóżku — była to, pani moja, dziewczynka genialna! Jak ona wszystko rozumiała, jakim stylem już pisała, jakie szlachetne, wzniosłe uczucia napępniały już to dziecinne serce!

Splotła ręce, wzniesione oczy jej płonęły.

— O pani moja! żeby mi kto powiedział, żeby mi kto powiedzieć mógł, że nauki moje zostawiły w dziecku ten ślad trwałe, że ziarna, które w nie rzucałam, świat nie zdeptał i na cztery wiatry nie

rozniosł... żeby mi kto powiedział, że ona jest teraz kobietą rozumną i wniosła... umarłabym, błogosławiąc tego, ktoby mi wlał w usta tę kroplę słodyczy!...

Upadła na poduszki zmęczona, bezsilna, z dyszącą piersią.

— I nie odezwala się już ona do pani nigdy?
Odszepnęła bardzo cicho:

— Nigdy. Przyrzekła pisywać do mnie i, gdy dorosnie, wezwać mnie do siebie, ale... dzieckiem jeszcze była... zapomniała.

Było tam jeszcze w szkatułce tej kilka innych przedmiotów, starannie chowanych: spory zeszyt notat i wyciągów z książek najróżniejszej natury; długi spis tytułów dzieł, przez całe życie przeczytanych, jako też imion ich autorów, słowem, ślady i pamiątki długoletniego, żarliwego kształcenia się.

Na wznak leżąc, z przymkniętymi od zmęczenia oczyma, panna Antonina wynalazła w szkatułce jeden jeszcze papierek, a gdy go rozwinęła, zobaczyłam mały kąsek i trochę okruch czarnego chleba.

— To z mego pokoiku... tego, w którym pani bywałaś. Łamałam się tam z biednymi dziećmi czarnym chlebem wiedzy mojej i moich dostatków... Zmieniając mieszkanie, wzięłam go trochę na pamiątkę...

Potem przez dość długi szereg dni następnych, znajdowałam najczęściej pannę Antoninę pograżoną w rozpatrywaniu zawartości swej szkatułki. Im słabszą była i więcej cierpiała, tem pilniej i nieustannie przyglądała się przedmiotom, z papierków

odwijanym. Przestała już zapytywać o to, co na świecie słyhać. Często zdawała się zapominać o obecności swojej.

U ogromnego, nagiego okna z robotą siedząc, długie chwile przypatrywałam się jej, gdy, nad szkatułką swoją schylona, w wychudłych palcach trzymała okruchy dębowego liścia albo pasmo siwych włosów, albo spłowiłą, mętną fotografię albo jeszcze jeden z uścielających dno szkatułki zeszytów i, wlepiając w nie oczy, poruszała zwolna spieczonemi wargami, jakby wiodła z nimi tajemnicze, czule niekiedy, a niekiedy gorzkie i gniewne rozmowy.

Raz, po długiem wpatrywaniu się w jeden z zeszytów, żywym ruchem podniosła głowę i, po dawnemu pięść ściskając, zawołała:

— Żeby mi kto powiedział, po co ja tę strategię i filozofię niemiecką studyowałam! Siwieć zaczęłam... prawdę powiadam, pani moja, że nad tą strategią i nad tą filozofią siwieć zaczęłam.

Mimowoli uśmiechnęłam się. Spostrzegła to; gniewnie wstrząsnęła głową.

— Śmiesz się pani — sarknęła — przepraszam, ale wcale niema z czego. Kiedy kto gwiazdę wiedzy ukocha i dążyć do niej pragnie, a drogi prostej nie zna, omackiem idzie... ludzi to śmieszy, zapewne; ale tym, co sobie lby o ścianę rozbijają, wcale nie wesoło... Oho! gdybym się ja drugi raz na świat urodziła, albo gdybym córki miała...

Innego dnia, po całej godzinie rozpatrywania się w pamiątkach swoich, podniosła na mnie wzrok łagodny i pelen wyrazu prośby.

— Pani moja droga — rzekła — jeżeli ja z choroby tej umrę, bądź tak łaskawą i spal wszystko, co w tej szkatułce... Po co się to ma po szpitalnym śmietniku ciągać...

Nawznak leżąc, omglonym, zadumanym wzrokiem z wolna ściagała chwiejące się w mgle jesiennej szczyty ogrodowych topoli; potem rzekła jeszcze:

— W ogień i koniec. Spali się to, i śladu po mnie na ziemi tej nie zostanie...

Tu, jakby wstrząśnięta brzmieniem wyrazów własnych, uczyniła ruch żywy; łokciem sparta o poduszkę, wpół podniosła się i prędko, ciężko dysząc, zawołała:

— Czyż naprawdę żadnego, żadnego śladu nie zostanie?

W oczach jej, nagle rozpromienionych, malowało się niespokojne, gwałtowne, rozpaczliwe prawie pytanie. Pytaniem tem dręczyła się ciągle przez kilka dni następnych.

— Bo, jeżeli nie, nie nie zostanie... to po cóż było... to jakież sens...

Potem z rozwągą i łagodnie mówiła:

— A może i zostanie coś... może w tych małych głowach i sercach zostało z nauk moich choć trochę. Z całej siły pragnęłam... starałam się... zresztą choćby i to, że czytać je nauczyłam...

Dręcząc się tak i pocieszając z kolei, słabła coraz bardziej. Dolna część jej twarzy wydawała się coraz mniejszą, a czoło coraz ogromniejszem i wypuklejszem. Po kilku dniach przestała już troszczyć się i o pozostawienie śladów swych na ziemi, przynajmniej nie mówiła już o tem. Całkiem prawie

mówić przestała i leżała nieruchomo, czasem jeszcze tylko rozwijając który z papierków i na zawartość jego zwracając wzrok, mdlejący w osłabieniu, albo rozplomieniony gorączką. Zapytałam ją raz, czy bardzo cierpi. Z cieniem dawnej patetyczności odpowiedziała:

— Czarne noce o tem wiedzą, a pewnie opowiadać tego nikomu nie będą.

Po chwili do siebie samej szepnęła:

— Gdybym miała córki...

Zaczęłam mówić jej, że przecież pomiędzy ludźmi...

— Tak, tak — podchwyciła — zapewne! Ludzie byli dla mnie zawsze więcej dobrzy, niż źli. Ot i kiedy zachorowałam, przywieźli mię tu w wygodnym powozie, najęli osobny pokoik, z początku odwiedzali nawet czasem... potem przestali odwiedzać, bo każdy ma swoje zajęcia, stosunki... bardzo wdzięczną jestem za wszystko... ale te wielkie przyjaźnie i przywiązania pomiędzy obcymi... to tylko w powieściach...

Dnia pewnego znalazłam ją tak już słabą, że, leżąc, oddychać nie mogła. Ułożono jej za plecami tyle poduszek, aby utrzymywała się w postawie siedzącej.

Na kolanach jej stała otwarta szkatułka.

Gdy usiadłam przy łóżku, nie poruszając głową, bardzo powoli wzrok na mnie zwróciła.

— Wiesz pani — szepnęła — znowu doświadczam uczucia takiego, jakgdybym wracała z długiej, długiej podróży... Dwadzieścia sześć lat po-

dróżowałam i ani jednego dnia swobodnie po świecie nie bujałam... I cóż...

Znowu nie dokończyła, ale ręce jej, podobne do rąk szkieletu, nad otwartą szkatułką rozwarte i drżące, zdawały się zapytywać: co w podróży tej pozostawiła i co z niej przywiozła?...

* *

Marzy mi się nieraz, że kędyś, w niewidzialnej strefie duchowych dziejów ludzkości, istnieje mgławica jakaś ogromna i niezgłębiona, złożona z dusz, które życie dostało w postaci pąka pięknego kwiatu, a wypuściło z swych objęć poszarpane i zmięte. Duszo zmęczona, nie wynagrodzona, lecz w tę wymarzoną mgławicę, może ona kiedyś utworzony świat nowy i lepszy...